

Reformáció Öröksége 6

Reformáció Öröksége 6.

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

Reformáció Öröksége 6

Hagyomány Identitás Történelem 2020

Szerk.

Kiss Réka – Lányi Gábor

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2021

Kiadó: ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti
Kutatóintézet Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2021

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar

Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021

© Szerzők, szerkesztők, 2021

Nyelvi lektorok
Mester Gyula, Mester-Varga Mónika

Idegennyelvi lektor
Gaál Izabella

Grafika
Asztalos József

Technikai szerkesztő
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISSN 2676-9824

TARTALOM

LECTORI SALUTEM	7
BEVEZETŐ	9

17. század

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND Kaposi Sámuel és Jacques Gaillard leideni teológiaprofesszor kapcsolatáról	13
PETRÓCZI ÉVA Angolszász és magyar puritán líra – párhuzamok és különbségek	39

18–19. század

CZEGLÉDI SÁNDOR Protestáns iskolák megítélése a reformkorban	55
KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD Az akkulturációtól az asszimilációig – az összeilleszkedés változatai. Zsidó származású református egyetemi tanárok családfái a polgári Korszakban és a református felekezeti-művelődési alakzat	69
MARCO DE LEEUW VAN WEENEN A holland református forradalomellenes irányzat családközpontú társadalomelméletének aktualitása	111
SÁRAI SZABÓ KATALIN Szász Károly pályaválasztása. Egy 19. századi polgár és püspök neveltetése és szocializációja	129
SZABÓ ANDRÁS Református lelkészi és tanítói életrajzok a családtörténet tükrében	153
SZATMÁRI JUDIT A türelmi rendelet hatása: filiák alakulása – materré válása. A mai szórványok 200 évvel ezelőtt – a felsőbaranyai és a külsősomogyi tractusban	169

20. század

BÍRÓ ÉVA	
Lelkészi kiskörök a Bács-Kiskunsági Egyházmegyében az ötvenes évek elején	191
FALUSI NORBERT	
Jegyzetek Hatvani Lajos lelkipásztor szolgálatához	217
HORNYÁK MÁTÉ	
Péter János püspök – külügyminiszter párttagsága	239
JÁNOSI CSONGOR	
Magyar nemzettudat szórványban. Jenei Tamás református lelkész bákói és magyarpalatkai szolgálata	253
KÖBEL SZILVIA	
„Külföldi tanulmányútjainak folytatása nagyfontosságú közérdek”. Végh József református lelkész hollandiai emigrációban a magyar politikai rendőrség látókörében	289
KRISKÓ JÁNOS	
Lelkészelölt a forradalomban. Bán Béla tevékenysége az 1956-os forradalom idején	305
RIGÓ RÓBERT	
Református tanítóképző építése Kecskeméten (1928–1930)	335
SZABÓ BENCE	
Lelkészi magatartásminták a diktatúra szorításában (Bács-Kiskun megye, 1958–1965)	359

Közelmúlt

ABLONCZY BÁLINT	
„Tenni nemcsak valami ellenében – ám valamiért is lehet”. Erdélyieket támogató illegális segélyszervezet a Kádár-rendszer végén	385
STEFANOVSKY ANDRÁS	
A magyar állam és a Magyarországi Református Egyház szerepvállalása és együttműködése a hitük miatt üldözött protestáns közösségek megsegítésében	401
Kötetünk szerzői	425

LECTORI SALUTEM

Egy nemzet, de akár egy személy identitása is rengeteg rétegből áll, rengeteg összetevőből tevődik össze. Hasonlóképpen van az egyházzal is. Amikor kimondjuk azt, hogy „reformátusság” mindannyian érezzük, hogy valóban többről van itt szó, mint gyülekezeti tagságról, felekezeti hovatartozásról. Ez nem csupán csak egy „konfesszióhoz,” hitformához-valláshoz, írásmagyarázati hagyományhoz való ragaszkodás, hanem egy közös kulturális hagyományhoz, szokásokhoz és megszokásokhoz, jó és rossz megrögzöttségekhez, evidenciák finom szövedékéhez való kötődést, és az azokban való otthonos mozgást is jelenti. Egy sajátos, egyedi, az értők, a beavatottak számára ismerős metanyelvet – identitást.

Az identitás rengeteg rétegből áll, rengeteg összetevőkből adódik össze. A „Hagyomány, Identitás, Történelem” konferenciasorozat elsősorban történeti megközelítéseket előtérbe helyező konferenciasorozat kíván lenni. A „reformátusság,” a református identitás múltbeli gyökereit, kialakulásának lépcsőfokait, formálódásának, inspirációinak forrásait kutatja. Nem öncélúan, hanem azért, hogy megválaszolhassuk a magunk és a ránk bízottak számára, hogy miért is vagyunk olyanok, amilyenek.

Lehet-e azonban a múlttal foglalkozni, egy ahistorikus, a „múltat végképp eltörölni” akaró, vagy abból az „éppen aktuális jelen múltját” hamisítani kívánó korban? A relativizmusok korában ezt valóban csak úgy lehet tenni, ha mi szem előtt tartjuk, hogy a világ nemcsak hangulat. A világ nemcsak olyan, aminek mi látjuk, vagy láttatni akarjuk. A világban van mérce, van iránytű. A vállvonogató, cinikus pilátusok világában van ami abszolút, van, ami objektív, ami Igaz. És hogy mi – ki is – az, abban Jézus önkijelentése visz minket tovább: Én vagyok – én vagyok az – „Én vagyok az út az igazság és az élet.” (Jn 14,6) Ez az Igazság nem egy elvont fogalom. Nem egy emberi konszenzus, közmegegyezés által életre

hívott társadalmi mérce, évezredes közmegállapodás, sorozatos emberi kompromisszum eredménye. Ez az Igazság egy személy. Jézus Krisztus, a Fiú, a megfeszített és feltámadott, az Úr. Ami szép, ami jó és ami az Igaz az azért az, mert Ő annak tartja. Amit pedig Ő nem tart annak, az pedig nemes egyszerűséggel nem az.

„Gyertek, keressük az Igazságot!” – a hagyomány szerint Kálvin János még Genfben kerülése előtt angouleme-i Bibliáóráin ezekkel a szavakkal üttötte fel a Bibliát. Keressük az Igazságot – erre kap meghívást minden keresztyén ember. És aki az igazságot, akár egy-egy ügy, történet, esemény kis-kis részigazságait hűen és elkötelezetten keresi, erről a nagybetűs Igazságról tudhat meg többet, hozzá kerülhet közelebb.

Konferenciasorozatunk címszavainak kezdőbetűi akrosztikonként a „HIT” szót adják ki. Ez több kíván lenni mintsem egy marketingfogás, vagy az egyházi kötődés kifejezése. Nem is arról akar ez árulkodni, hogy a múltat valamifajta kegyes szemellenzővel vagy ájtatos szemüvegen keresztül kívánjuk láttatni vagy éppen nem láttatni. Hanem a hit eredeti szava – *πιστις* – szerint, bizalmat kíván jelenteni: kapcsolatot és kötődést ehhez az abszolút Igazsághoz. Kötődést, elkötelezettséget egy szinthez, mércéhez, igényhez.

Ezekkel az alapvetésekkel bocsátjuk közre a 2020-as Hagyomány, Identitás, Történelem konferencia tanulmánykötetét. Az itt szereplő egyház-, művelődés, kultúr-, társadalomtörténeti tanulmányok igényes alkotások, szerzőik szakterületük elismert képviselői. Személyük és tanulmányaik összekötő szála, hogy a református egyházzól, a „reformátusságról” szólnak, annak sokszínűségéről, egy-egy kiválasztott szeletéről, azzal az igénnyel azonban, hogy általuk – ha tükör által homályosan látva is – de közelebb kerüljünk a teljeshez, az egyhez, az Igazsághoz.

„Gyertek, keressük az Igazságot!”

A szerkesztők

A TÜRELMI RENDELET HATÁSA:
FILIÁK ALAKULÁSA – MATERRÉ VÁLÁSA.
A MAI SZÓRVÁNYOK 200 ÉVVEL EZELŐTT –
A FELSŐBARANYAI ÉS A KÜLSŐSOMOGYI TRACTUSBAN

Szatmári Judit

A 18. századnak a türelmi rendeletet megelőző évtizedeit protestáns részről a vértelen ellenreformáció korszakának nevezzük.¹ III. Károly, majd Mária Terézia uralkodása alatt a protestánsok sorra veszítették el templomaikat, szabad vallásgyakorlatukat, s mindezt nem hadi viszonyok közepette, hanem törvényes alapon. A Carolina Resolutiók² által behatárolt egyházi életben legfeljebb instanciák beadásával jelezhettek a protestánsok, hogy sérelmeik vannak. A bécsi udvari kancellária és a pozsonyi helytartótanács mellett működő protestáns ágensek iratait felölelő ágensi levéltárban³ az ország egész területéről megtalálhatóak a panaszos beadványok. Ugyanekkor a másik oldalon a katolikus restauráció korszaka volt a 18. század: a török időkben elpusztult egyházi szervezet újjáépítésének, püspökségek, érsekség újbóli felépítésének, plébániák újjászervezésének ideje.⁴ A nevezetes Padányi Bíró Márton veszprémi püspököt, a híres/hír-

¹ A fogalomról, eredetéről, használatáról lásd Dienes Dénes és Csorba Dávid írását: *Vértelen ellenreformáció*, Reformáció öröksége 2. Szerkesztette: Csorba Dávid. Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet. Budapest, 2020, 7. sköv.

² I. és II. Carolina Resolutióról Zsilinszky Mihály: *A magyarbani protestáns egyház története*, Budapest, Atheneum, 1907. 272. sköv., Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: *A magyar református egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949, 186. sköv.

³ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL), B/1-12 Ágensi levéltár

⁴ Erről többek között pl. Hermann István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században (1700–1777)*, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára – Veszprémi Főegyházmege, 2015., TÓTH Tamás: *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmege 18. századi megújulása Patrich Gábor és Patarich Ádám érsekek idején (1733–1784)*, Budapest–Kalocsa METEM – Historia Ecclesiastica Alapítvány – Kalocsai Főegyházmegei Levéltár, 2014.

hedt Enchiridion szerzőjét⁵ a történetíró Tormási János, dunamelléki református generalis notarius, majd superintendens így jellemezte: „Bíró Márton, veszprémi püspök, aki minden gondolatján kívül és reménysége – bizonyosan érdeme – ellen ment papi méltóságra. Ez az evangélicusok ellen való dühösséggel minden tigrist meghaladott.”⁶ Vagy a másik jeles főpapról a következő sorokat vetette papírra a notarius: „Berényi Zsigmond pécsi püspök, Tolna és Baranya vármegyék főispánja, teljes püspöki és főispáni erejét és tehetségét (csak az egyik is sok lett volna, hát a kettő!...) arra fordította, hogy a két vármegyében lévő reformata eklézsiákat egészen kiírta.”⁷

E korszak után II. József 1781-ben kiadott türelmi rendelete hihetetlen felszabadultságot hozott a protestánsoknak – tetszhalott eklézsiák tucatjai keltek életre egyik napról a másikra.

Magának a türelmi rendeletnek a gyakorlati életben történő megvalósulása lépésről lépésre történt meg a kiadása utáni évtizedben. A rendelet előkészítéséről, megszületéséről és megvalósulásáról alapos képet nyújt Mályusz Elemér könyve a hozzá kapcsolódó dokumentumgyűjteménnyel.⁸ Jelen tanulmány nem a nagypolitika, a legfelső hivatalok (udvari kancellária, helytartótanács) színterén lezajló eseményekkel foglalkozik, hanem a türelmi rendeletnek helyi szinten, a kis baranyai, somogyi falvakban történő hatásával, mondhatni mikrotörténetével.

A türelmi rendelet nemcsak abból a szempontból volt igen fontos, hogy a protestáns egyházak visszanyerték – bizonyos korlátok között – vallásszabadságukat, hanem belső egyházi életük megújulását is magával hozta. Előtte a protestáns egyházak önállóságát nem csupán a Carolina Resolutiok, hanem azt követően számtalan újabb rendelkezés szorította egyre szűkebb térre: 1748 – a püspöki vizitációk tilalma, 1749 – filiákba

⁵ Padányi Bíró Márton püspök munkája az Enchiridion de fide (Győr, 1750) nagy vihart kavart, a protestáns uralkodók diplomáciai beavatkozását eredményezte, mivel jogosnak tartotta az eretnekek kiirtását. A püspök életéről, koráról újabban ld. Hermann István (szerk.): *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2014.

⁶ Tormási János: *Adalékok a dunamelléki református püspökök életéhez*, Közli Mokos Gyula. Pápa, 1892. 63.

⁷ Tormási: *Adalékok*, 60.

⁸ Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939. Úgyszintén korabeli munka Ravasz Boriska: *A Magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*, Budapest, Sylvester, 1935.

való kijárást tilalma. 1734. májusában ifj. Pathai János dunamelléki püspök még gond nélkül vizitált a somogyi traktus bajait kivizsgálni.⁹ Hamarosan azonban már a senior sem járhatta végig traktusát, az éves helyszíni vizitációt felváltotta az eklézsiák küldötteinek megjelenése az esperesi székhelyen.¹⁰ Hatékony, ellenőrző szerepet betöltő egyházi felsőség nélkül az eklézsiák magukra maradtak, s ez teret engedett az egyházi fegyelem meglazulásának, önkényeskedésnek, az erkölcsök hanyatlásának az egyházi szolgák körében. Itt feltétlenül megjegyzendő, hogy az ország területén nagy eltérések voltak a tekintetben is, hogy egy veszprémi, pécsi püspök, kalocsai érsek közelében lévő, prédikátorát, oratóriumát elvesztett református eklézsia miként élte át/túl ezeket az évtizedeket és megint más a Tiszántúl tömbreformátusságának helyzete. Ott pedig, ahol még ilyen olyan lelkipásztor sem maradt, a magukra maradt filiákban joggal mondhatták a bűdösfai református hívek szavával:

„Mint barmok, úgy élünk, mert se templomunk, se lelki tanítónk s isteni szolgálatra vezetőnk nincsen”.¹¹

II. József a felvilágosult uralkodó 1781 novemberében adta ki a türelmi rendeletet, ám hivatalai, az abban ülő hivatalnokok nem „felvilágosultan” értelmezték a rendeletet. 1783 közepéig jóformán semmi sem történt, a protestánsok beadványai a helytartótanácsnál vesztegeltek, maga az uralkodó kényszerült felgyorsítani a végrehajtást. Mint kényszerítő eszközt vetette be a következő rendelkezést: ha a helytartótanács májusig nem fog minden vallásügyi panaszt „szabályszerűen elintézni, mindaddig megvonja tisztviselőitől, de főleg a vallásügyi bizottság tagjaitól a fizetést, amíg megnyugtató eredményt nem lát.”¹² (Erre végül nem került sor, márciusban felfüggesztette a rendelkezést.) II. József keményebb fellépéséhez hozzájárultak azok a tapasztalatok, melyeket 1783 nyarán magyarországi utazása alatt szerzett: „Igazán undorító látni, hogy Magyarországon és csak ott, két év óta kifogásokkal folyton mindenféle akadályt gördítenek a türelmi rendelet útjába; eddig a pillanatig bizottságok kiküldésén, jelentések bekövetelésén kívül mi sem történt, határozat nem látott

⁹ Tormási: *Adalékok*, 51.; RL A/6 Külsősomogyi egyházmegye 1. kötet Protokollum

¹⁰ A folyamat jól nyomon követhető a külsősomogyi traktus vizitációs protokollumban RL A/6 1. kötet

¹¹ Mályusz: *A türelmi rendelet*, 16., Földváry László: *Adalékok a dunamelléki református egyházkerület történetéhez*. I–II. Budapest, 1898. II. 342.

¹² Mályusz: *A türelmi rendelet*, 370.

napvilágot.”¹³ Maga a türelmi rendelet, melynek életbe lépése amúgy is lassan történt meg, sem rendezett minden vitás kérdést, újabb rendelkezések következtek ezek szabályozásáról. Ilyen további intézkedésre váró feladat volt a filiák helyzetének rendezése. A türelmi rendelet nyitva hagyta, hogy az anyaegyházból a filiába kijáró prédikátor ezután minden papi funkciót szabadon elláthat vagy sem? A stólát, amit eddig a filialisták a katolikus plébánosnak voltak kötelesek adni, ezután is kell fizetni? – Stóla nélkül a tisztán protestáns vagy többségi protestáns falvakban szervezett plébániák megszűntek volna. A türelmi rendelet megengedte a protestáns lelkészeknek a filiákba kijárást, de nem tartalmazta, hogy ott mit tehetnek.¹⁴ II. József haláláig ragaszkodott a stólához, hiába remélték ennek eltörlését a filiák. Pedig néhol már el is hagyták fizetését, mint kiderül Karantsi János baranyai esperes leveléből: a szolgabíró megintette a bodgásaiakat a stóla elhagyása miatt.¹⁵ Az 1783 júliusi rendelet tovább bővítette a protestánsok lehetőségeit önálló egyházközségek megalapítására: ezután minden, kellő protestáns lélekszámú település templomot, prédikátort kaphatott, miután a vármegye ellenőrizte a lélekszámot s azt, hogy az építkezés ne jelent-e túl nagy terhet az adózó lakosságnak.

A fenti előzmények után tekintsünk bele a traktusok életébe, miként hatott a filiák-materek közötti kapcsolatra a türelmi rendelet és az azt követő rendelkezések.¹⁶ A felsőbaranyai traktusban négy egyházkerületi szintű összeírás alapján világosan kirajzolódik a folyamat, ahogyan egyre több leányegyház válik önálló anyaegyházzá. Az 1776–1780 közötti katalógus, *Catalogus Ecclesiarum et Verbi Dei Ministrorum*, a felsőbaranyai traktusban 78 ekléziát sorol fel, ebből 28 mater és 50 filia.¹⁷ Az 1783-ban, a helytartótanács számára készített *Syllabus Superintendentis, Ministrorum, Ecclesiarum, et Seniorum Helveticae Confessionis ...*, mely az egyházkerület minden megyéjéről, tisztségviselőjéről készült, a felsőbaranyai espe-

¹³ Uo., 372.

¹⁴ Uo., 378.

¹⁵ RL A/1.b Püspöki levéltár 1790–1849 R73 Karantsi János esperes levele a generalis notariushoz. Siklós, 1782. okt. 14. már kezében van a rendelet, hogy a stólát továbbra is meg kell adni

¹⁶ A tiszánineni egyházkerületben Ugrai János: A gyarapodás és annak akadályai, in: Dienes Dénes – Ugrai János: *A Tiszánineni Református Egyházkerület története. 2. kötet*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017, 72–83.

¹⁷ RL A/1.a egyházkerületi jegyzőkönyvek 4. kötet 240–244.

rességben 36 matert és 44 filiát vesz lajstromba.¹⁸ Az 1788-as összeírásban¹⁹ pedig már 45 mater és 35 filiális eklézsia szerepel. S a folyamat nem állt meg, a következő évtizedben az anyaegyházak száma tovább szaporodott és a leányegyházaké lecsökkent. Az 1848-as nyomtatott egyházkerületi címtárban²⁰ 63 anyaegyházat soroltak fel.

Az összehasonlító táblázatban az 1788-as összeírást vetjük össze az 1848-as adatokkal, melyik filiából lett és mikor anyaegyház? Először látjuk a leányegyház nevét, mely anyaegyházhoz tartozott, volt-e oratóriuma és iskolamestere, legvégül az 1848-as Névtár alapján melyikből mikor lett anyaegyház. Becefa, Botyka filiája és Besence, Kiscsány filiája már éppen nem szerepel az 1788-as összeírásban leányegyházként, 1786-ban és 1787-ben materré válván.

	Filia	Mater	Oratorium és Ludimagister	1848-as Névtár szerint mater lett (? - nincs a Névtárban)
1.	Tapolca	Nagyfalu		
2.	Szabolcs	Gordisa	oratorium + ludimagister	1796
3.	Csehi	Palkonya		1809
4.	Kovácskida	Szerdahely		1796
5.	Kistótfalu	Gyűd	oratorium + ludimagister	1750 előkönyörgő, 1794
6.	Csepel	Kémes	oratorium + ludimagister	1794
7.	Piski	„		
8.	Szaporca	„		1796
9.	Tésenfa	„		?
10.	Cún	„		1795
11.	Aderjás	Sámod		1798
12.	Hídvég	Vajszló		1795
13.	Paprád	Besence		
14.	Nagycsány	Kiscsány (1848 Lúzsok)		
15.	Oszró	Kiscsány		
16.	Vejtő	Hirics		1796

¹⁸ RL A/1.a egyházkerületi jegyzőkönyvek 4. kötet 636–643.

¹⁹ RL A/1.a egyházkerületi jegyzőkönyvek 5. kötet 338–339.

²⁰ *Egyházj névtár a 1848-dik évre.* A helvét vallástételt követő dunemelléki egyházkerület megbízásából szerkesztette Báthory Gábor egyházkerületi főjegyző. Kecskemét, 1848, 13–27.

	Filia	Mater	Oratorium és Ludimagister	1848-as Névtár szerint mater lett (? - nincs a Névtárban)
17.	Szentmárton	Hirics		
18.	Luzsok	Vajszló	oratorium + ludimagister	1800 (1848 filia Nagycsány)
19.	Kemse	Piskó		
20.	Vertike (Sós)	Iványi		1815
21.	Markóc	Bogdása		
22.	Drávafok	Bogdása	oratorium + ludimagister	1794 előkönyörgő, 1803
23.	Marocsa	Kákics		
24.	Monosokor	Okorág		
25.	Zsibót	Becefa		
26.	Kispeterd	Botyka		
27.	Tótkeresztúr	Szenterzsébet	oratorium + ludimagister	
28.	Kacsota	Nagyvátý		
29.	Rónádfa	Mecske		1796
30.	Hernádfa	Mecske		?
31.	Bogád	Mindszent		
32.	Márfa	Viszló	oratorium + ludimagister	1800
33.	Csarnóta	Turony	oratorium + ludimagister	1792
34.	Garé	Száva		1796
35.	Belvárd	Magyarpeterd	oratorium + ludimagister	1792

A kisebb külsősomogyi traktusban hasonló folyamat zajlott le. A ma a dunántúli egyházkerülethez tartozó külsősomogyi egyházmegye több, mint háromszáz éven keresztül a dunamelléki szuperintendencia része volt. 1629-ben Kanizsai Pálfi János veszprémi/dunántúli püspök és Simándi Bodó Mihály felsőbaranyai/dunáninneni püspök között szép egyezség született, hogy a „Veszprémen alól a Balaton mellett fekvő és Somogy vármegyei eklézsiák ezentúl Simándi fennhatósága alá tartoznak. (Egészen az 1950-es évekig így volt) Az 1630-as ráckevei zsinatban már megjelent és aláírt 17 somogyi prédikátor, a traktus első esperese Gyarmathi Márton fokszabadi prédikátor volt.²¹ Ebben a traktusban 1780-ban 16 eklézsiát írtak össze (Nagyszékelyben külön magyar és német eklézsia),²²

²¹ RL A/1.a 1. kötet Simándi protokollum 161–163.

²² RL A/1.a 4. kötet 242.

1783-ban 14 mater mellett 26 filia szerepelt.²³ Itt az anyaegyházak száma kettővel kevesebb, mivel az összeíró Öszödöt és Kőröshegyet a filiák között tüntette fel. Az elsőben háziprédikátor működött, a másodikban hiányzott a rendes oratórium (domesticus, caret formali oratorio). 1788-ra viszont már 26-ra gyarapodott az anyaegyházak száma, közülük kilenc mint új mater szerepel, és 15 filia tartozott hozzájuk.²⁴ Az 1848-as Névtárban pedig már 29 az anyaegyházak száma.²⁵

Az alábbi táblázat a külsősomogyi traktus eklézsiáit sorolja 1788-ból. Megkülönbözteti a régi matert az újtól, mely a türelmi rendelet után nyerte el önállóságát – ennek dátumát az 1848-as egyházkerületi névtár szerint tüntettük fel. Három filia 1788 után vált anyaegyházzá: Büssü 1789, Nágócs 1794, Berény 1800.

	Régi mater	Régi mater filiája	Új mater – mikortól	Új mater filiája	Templom- oratórium
1.	Nagyszokoly				kő, most épül
		Némedi			valamely udvaház
2.			Ireg 1784		kő, új
3.	Tengőd				kő, új
4.	Gyöng				kő, új
5.	Miszla				kő, most épül
6.	Nagyszékely – német				kő
		Udvari			nincs
7.	Nagyszékely – magyar				kő
8.	Felsőnyék				sárból épült
9.			Lápafő 1786		kő, új
				Mogyoród	nincs
10.			Som 1784		sár
				Berény	nincs
11.	Ságvár				sárból való
		Nyim			nincs
12.	Ádánd				sár
13.	Jut				sárból most épül

²³ RL A/1.a 4. kötet 640–641.

²⁴ RL A/1.a 5. kötet 342–343.

²⁵ Névtár 1848 51–58.

	Régi mater	Régi mater filiája	Új mater – mikortól	Új mater filiája	Templom- oratórium
14.	Kiliti				sárból való
		Fok			nincs
15.			Endréd 1786		kő, új
16.	Kőröshegy				sár, új
		Kereki			nincs
17.	Bálványos				kő, új
18.	Kapoly				vályog
		Nágócs			csak ház
19.			Szólád 1783		kő, új
20.			Csepely 1784		régi kőből, új
				Teleki	nincs
				Kötse	nincs
21.	Öszöd				kő, most épül
		Szárszó			csak valamely szín
22.			Látrány 1783		sárból való
23.			Túr 1786		kő, most épül
				Visz	nincs
24.			Mocsolád 1786		kő, új
				Ecsény	nincs
				Derecske	nincs
25.	Kazsok				kő, új
		Büssü			kő, új
26.			Bábony 1784		sár
				Megyer	nincs
				Tab	valamely ház

Ennek az örvendetes folyamatnak – gyarapszik az önálló eklézsiák száma, több prédikátor áll hivatalba, oratóriumok, templomok épülnek – azonban árnyoldala is volt, néhány korabeli dokumentum segítségével hívásával erre szeretnék rávilágítani.

Mályusz Elemér könyvének „A magyar protestantizmus a XVIII. században” című fejezetében külön foglalkozott a protestáns prédikátor szerepével, társadalmi helyzetével, a helyi közösségben betöltött szerepével stb.²⁶ A prédikátor kiemelkedett a nép közül (itt a jobbágyfalvakra gondolok s a baranyiaiak ilyenek voltak) kismemesi életformát követett és ezt

²⁶ Malýusz: *A türelmi rendelet*, 33. sköv.

el is várták tőle. Az a falu, amelyiknek temploma, papja volt rangosabbnak tekintette magát, mint a templom és pap nélkül szűkölködő. A templom és prédikátor elvesztését lelki elszegényedésként élték meg, mint emberhez méltatlan állapotot – amint a fentebbi büdösfai idézetben szerepelt: „mint barmok, úgy éltünk...”²⁷ A Dráva-menti, mocsaras vidékkel körülzárt zalataiak így panaszolták oratóriumuk bezárása után prédikátor nélküli életüket: „Gyermekeink csak tudatlanságban neveltettek, halottaink minden tisztesség nélkül temettettek [...] mivel istentisztelet nálunk nincsen, fiainkat meg nem házasíthatjuk, mert olyan helybe, holott semmi istentisztelet nincsen, senki a maga leányát adni nem kívánja s így napenként nem szaporodunk, hanem fogyunk.”²⁸

Az elválás nem könnyű és zökkenőmentes folyamatának egyik példája Turony és Csarnóta esete. A türelmi rendelet előtt még mindkettő filia volt. A Bisséhez tartozó Turony az 1776-1780 közötti *Catalogus Ecclesiarum et Verbi Dei Ministrorum* alapján lévitát tartott, Csarnóta filiaként Szava mellett szerepelt.²⁹ 1783-ban a két filiát összekapcsolták mindkettő kevés lélekszámú és egymástól félórányira fekvő helység lévén, majd a kettő összekapcsolva élt egy rövid évtizednyi időt – Turony volt a mater, Csarnóta a filia. Buday Antal turonyi prédikátor levelei világítanak rá – természetesen saját nézőpontjából – a békétlen együttélésre és elválási szándékra:

„Miben légyenek az én dolgaim Csarnótával, az ő felőlök leendő rendelésnek helyesebben lehető elintézésére szükségesnek ítéltém előadni:

Most Gergely napkor múlt két esztendeje, miolta ők magokat Turonytól elszakasztották, és az ólta tsak a Mesterjek szolgálatjával élnek. Commúnióra az elsőbb Esztendőben kijártam hozzájuk; a Keresztelést is véghez vittem köztök – 791-dik esztendőnek 6-dik októberjéig. De Commúnió kiszoltáltatásra az egész múlt Esztendőben immár nem hívtak, hanem magokat megkeményítették és inkább ellettek a Szentséggel való élés nélkül szinte új borig, mint se magokhoz hívtak volna, ezt hitetvén el magokkal. 1. Hogy ha én akarnám, eddig papjok lenne, és csak azért nincs: hogy én ellenzem. 2. Annál inkább nem nyerne Prédikátort, ha engem a

²⁷ Uo., 16.

²⁸ Uo., 63., Földváry László: *Adalékok a dunamelléki református egyházkerület történetéhez*. I–II., Budapest, 1898, II. 342.

²⁹ RL A/1.a Egyházkerületi jegyzőkönyvek 4. kötet 243.

Commúnió administrációjára által hívnak. Ezek mellett véghetetlen mocskokat vittek rajtam véghez.

Eszkendőtől fogva pedig így vagyunk: Tiszteletes Senior Uram fiának Karatsi Gábor Tiszteletes Úrnak Siklóshoz (hogy az atyától messze ne esne) közel szeretetbéli [sic!] Ekklesiája Prédikátorságra nem adódván: mint Mester, és Mesteri fizetésre rendeltetett Csarnótában: de azonban szégyenlően a Mesteri nevet, csak hamar Exmittáltatott is. Mely a Csarnótaikat annyira megzavarta, hogy általán fogva arra határozták magokat, hogy ők többé senki után nem járnak. Papunk van már (úgymond), magok adták az Atyák.

Voltam én ezek után sok próbán, és peren is. Mert Tiszteletes Senior Uram, mind maga, mind mások által sok képpen arra akart engem bírni: Hogy én magam mondjak le Csarnótáról. Én pedig, mint aki Túronyhoz Csarnótát nem ragasztottam, azt mondtam: Hogy nékem arról való lemondásra szabadságom nincsen. Akikre bízott, azoké, hogy vagy ismét Túronyhoz kössék; vagy tőle elszakasszák, és én azok rendelkezéséhez tartozom magamat tartani. Mely miatt sokat szenvedek mind innen, mind onnan.

Octóberbe megnyerték a Nemes Vármegyén a Csarnótaiak a Prédikátor tartásra való szabadságot,³⁰ és akkor a Főbíró Úr megparancsolta nekik, hogy a fél Eszkendőre engemet kifizessenek. Fizettek is valamit, de fél eszkendőre sem egészen. Én pedig mind addig jussomat tartom a Csarnótai egész fizetéshez, míg a Főtiszteletű Felsőség Turonytól azt el nem szakasztja. Tiszt. Karatsi Gábor Úr Octóbertől fogva minden Ministerialis functiókat véghez viszen.

Most két apertúra³¹ volt Tractusunkban, amelyek közül akármelyikbe elmehetett volna a fent írt Tiszt. Személy: de vizenyős Helyek lévén azok, oda se ment; hanem én kínáltattam meg vélek; Hogy Turonyba mint Hegyen lévő és Siklóshoz közel eső helyre illocáltathatott volna: de én is már különben is 15 eszkendőig Prédikatori hivatalomat a legárvizesebb helyen töltvén ennek előtte, örömet olyan helyre nem mentem, hanem várakozni kívánok, míg Istenemnek más formám mutatni teggendik.

Így lévén a dolgok, mit tészen már Fő Tiszteletű Felsőség Csarnótaival? Ha Prédikátor tartásra szabadságot nekik nem ad? azok engem megessznek. Hitembe, nevembe eddig is ölte, ezután annyival inkább megölnék. És ki cselekedheti meg? hogy azok többé a Turonyi Templomba járanak; mert ezek függetlenek, senki szavára nem igyelnek. Ha a legna-

³⁰ A vármegyei vizsgálat alapján két hasonló állapotú helység: Túrony 262 lélek, Csarnóta 240 lélek.

³¹ szabaddá vált eklézsia, üresedésben lévő prédikatori állás

gyobb Apostol volna most Túronyi Prédikátor, az is a Csarnótaiak szeme előtt legrosszabb embernek tettzene. És amint eddig, úgy ezután se lesz ezeknek keresztyéni indulatjuk soha Túronyhoz és annak Prédikátorjához, ha ide vissza csatoltnak. Azonban pedig a többi Filiák csak ezek kimenetelét várják. ...³²

Az egyházkerület vezetéséhez, a „Fő Tiszteletű Felsőséghez” írott levéllel egyidejűleg Buday Antal a Vég Veresmarti Sámuel superintendensnek is írt hasonló értelemben.³³ Ebből a levélből további információkat nyerünk az elszakadási folyamatból. Az anya- és leányegyház közel hasonló méretű volt, Turony 262, Csarnóta 240 lelket számlált, amikor a vármegye deputátusai megvizsgálták a lakosság számát és anyagi erejét, s mindkét helység 85 pár fizető személyt ígért. A turonyi prédikátor szerint az elválás után olyan kicsiny lenne mindkét helyen a lelkészi fizetés, hogy abból nem lehetne tisztességesen ruházkodni, gyermeket taníttatni. Az ilyen „nyomorult prédikátorságok” felállításából sem Istennek dicsőség, sem az eklézsiának haszon nem származna. Pedig már a többi filia is „lesben áll”, várja Csarnóta sikerét, hogy ők is hasonló útra lépjenek. S közben „baranyai bévett szokás”, hogy az ilyen új eklézsiák egy-két esztendőig ugyan megadják az ígért fizetést, de utána hamarosan panaszkodnak, hogy nem bírják tovább fizetni s igyekeznek rábírní prédikátorukat, hogy kevesebbel beérje. Ebből pedig az a kedvezőtlen helyzet áll elő, hogy a prédikátor, csak hogy maradhasson tovább, ezt elfogadja. Ráadásul ezekben a kis helységekben iskolamester sincs, hanem iskolamester, kántor, pulsator (harangozó) egy személyben a prédikátor, sőt a currenszeket is neki kell leírni és elolvasni. „Az efféléket pedig a Collegiumokban szenvedett, és ottan valami betsületű volt ember nehezen veszi fel. Azért olyanokat kell erre többire applicálni, akikbe se tudomány, sem erkölcs nem találtak.”³⁴

³² RL A/1.b Püspöki levéltár 1790–1849 R 6 Buday Antal prédikátor levele az egyházkerület vezetőségéhez. Túrony, 1792. ápr. 4.; A turonyi prédikátor két levelét bemásolták az egyházkerületi protokollumba is, RL A/1.a 5. kötet 649–653. Turony és Csarnóta elválása: Buday Antal turonyi pred. panasolja, hogy Csarnóta válni akar, pedig anyagilag nem bír el prédikátort, két rendelet ez ügyben még 1783-ból.

³³ RL A/1.b 1790–1849 Püspöki levéltár R 6 Buday Antal turonyi prédikátor levele a superintendenshez. Keltezés nélkül

³⁴ Uo.

A mindenáron önállóvá válni akaró Csarnóta először az 1791-ben fordult az egyházkerület vezetéséhez elválási szándéka miatt és ott azt a feleletet kapta, hogy várják meg a felsőség ítéletét.³⁵ Ezt nem várták meg, hanem bízva a szenior támogatásában, hiszen fia volt náluk az iskolamester, előbb elszakadtak az anyaegyháztól.

A szuperintendencia megítélése szerint: „A dolognak egész kimeneteléből ki tettik mind az, hogy Csarnóta törvénytelenül hamarkodott a Superintentionale Consistoriumnak végzését meg nem várván, mind az, hogy a respectivus senior interssentiaja igen nagyon segítte [?] az egész hibát.”³⁶ 1792. május 8-i ceglédi egyházkerületi gyűlésben döntés született az elválás ügyében:

Turonytól elválván Csarnóta a Superintendentianak engedelme ellen; melyről concernens, de jelen nem lévő Tractualis Senior Karantsi János Atyánkfia igen megérdemelt megfeddése személyét viselő Assessoraira³⁷ bizatott: Csarnótában ugyan bizonyos és különös engedelemből meghagyatik az ifjú új Prédikátor Karantsi Gábor: de minthogy a Turonyi Tiszteletes Prédikátor Budai Antal megkárosítottatott minden maga vétke nélkül; parancsoltatik a Tractusnak, hogy a legelső vacantia effective Tiszt. Budai Antalé legyen, ha azt mostani Ekklesiájánál jobban szereti, és acceptáltatik. És minthogy a Csarnótai Ekklesia a V. Consistoriumnak ezen rende-
lése által szakasztatik el Turonytól, mint Anya Ekklesiától, tehát az említett Csarnótai Ekklesia tartozik egészen kifizetni, szinte ez ideig a Turonyi Prédikátort, ámbár darab időtől fogva annak szolgálattáival nem élt, mivel nem akart élni. A Tractusnak szoros kötelessége leszen ezt véghez vinni és vitetni.³⁸

³⁵ 1791. közgyűlés RL A/1.a kötet 590. fülöpszállási egyházkerületi gyűlés 1791. jún. 21. pont

³⁶ RL A/1.a 5. kötet 653.

³⁷ az egyházkerületi gyűlésben az esperest képviselő egyházmegyei képviselők

³⁸ RL A/1.a 5. kötet 678.; a materré vált Csarnóta állapotát a következőképpen írja le az 1816-os Báthori Gábor püspöki vizitáció:

„A' Csarnothai Ekklesia Máterré lett 1792dik esztendőben, Május 8dikán. – Az előtt 35 esztendeig, hol Szavai, hol Turonyi Ekklesiáknak volt Filiálissa. – Rektora azonban, mindenkor vólt, és /:mint az öregebb emberek beszéllik:/ majd minden második Vasárnap, a' Szavai Prédikátor által, itt is tartatott Prédikátio, egy fa Templomban. – Fátumai tudva nintsenek. – a' Lelkek száma 272.

b) A' Templom épült az előtt 50 esztendőekkel. Az előtt vólt, ugyan azonn helyen, fából tsinált Templom, de a' Szomszédháza meggyulladván, arrol megégett. – Tórony nints. –

Az ügy befejezése: Buday Antal végül Turonyból távozva 1794-ben Drávapalkonyára ment, ahol előzőleg is lelkészkedett.³⁹ 1799-ben a traktus notáriusi tisztét nyerte el, 1801-ben prosenior lett, majd 1803-ben senior, de csupán egy esztendőre, mivel 1804-ben elhunyt.⁴⁰ Karantsi János senior, aki 1781-től töltötte be a felsőbaranyai tractus seniori tisztét,⁴¹ idős kora miatt már 1791-ben le kívánta tenni hivatalát, de az országgyűlés idejére maradásra kötelezte az egyházkerület.⁴² 1794-ben viszont már elfogadták visszavonulását és egyúttal szemei elhomályosodása miatt se-

A' Templomfalai földből vagy Sárból vagynak verve, jó állapotban van; renováltatván 1814dik esztendőben. d) A' Harang lábbon van 35 fontos harang. – Ezenn inscriptiovan rajta: Martin Jeltl. Goss. Mich. in Graz. 1763. – tetején van vékonyan mettzve. – 35. – Az Oldalain, egyfelől Kereszt, másfelől Barátok, az egygyik bótót, a' másik tsészét tart kezébe. ... Rector nints. – a' Predikátor tanítja, a' Gyermeketek!! A' Templomban valo éneklést a' Papiszi véghez. !!!" RL A/1. b 1790–1849 Püspöki levéltár G 92;

Turony, az egykori mater, 1816-ban a püspöki vizitáció szerint jobb állapotban volt:

„I. Az Ekklésia neve Turony. Mater, van Tttes Ns. Baranya Vármegyében. Méltóságos Battyhany Antal Ó Nagyságának Uradalmában.

- a) Kezdődése bizonytalan. Ennyi bizonyos, hogy 'Rétz háborúban 1708ban Turony el pusztított, 's az el futott Lakosok Bise felöl valo Völgyben Szállottak meg, mellymind e' mái napig Kis Turonynak hivattatik. Innen vissza költöztek eleb-beni lakó Hellyekre, 1720ban. Ekkori Prédikátorok volt Munkátsi nevű, kinek halála után Prédikátort nem nyerhettek 1783ig. A' Lelkek száma 300a megy.
- b) A' Templom építtetésének ideje is bizonytalan. Kőből készült, és jó állapotban van. Midőn Turonyt második izben meg szállották a' Lákosók ekkor tsak a' falai állottak fenn, 's ekkor vették fedél alá. Mennyezetét 1744ben készítették. A kátédra készült a' Székekkel együtt 1758ban.
- d) A' Harang Láb fából készült 1766ban melly még jó állapotban van. Ezen áll, két kis harang. A' kissebb 1730ban öntetett ezzel a' körülírással „Gloria in Excelsis Deo.” A nagyobb – öntetett 1794ben. Ez az irás van oldalán „Johannes Fisch. Ergoec Mich. in 5 Kirchen” U. o. G 141.

³⁹ Buday Antal mind az 1776–1780-as, mind az 1783-as lelkésznévsorban, mint Drávapalkonya prédikátora szerepel. A/1.a 4. k 244., 641.; 1788-as névsor A/1. a 5. k ; az 1816-os Báthori Gábor püspöki vizitáció felsorolja kétszeri palkonyai szolgálatát: „azután 1771d esztendőbe Budai Antal 15 esztendeig, ezt követte Mitskei Sámuel 1786ba szolgált 3 esztendeig, tovább a László Sámuel 1789be jött szolgált 4 esztendeig, ismét Budai Antal 1793ba jött szolgált, 11 esztendeig, ennek hejébe ment 1804be Nagy Ferentz” RL A/1. b 1790–1849 Püspöki levéltár G 98

⁴⁰ RL A/1. a 6. kötet 270. notarius, 360. prosenior, 412. senior, 422. halála.

⁴¹ RL A/1. b 1790–1849 Püspöki levéltár G 134: „Nehai b.e. T. Karantsi János Ur, aki 1758ban lett Siklosi Predikátor”, RL A/1.a 4. kötet 272. esperessé választása.

⁴² RL A/1.a 5. kötet 589, 628–635.

gédet kapott maga mellé, egy év múlva pedig a prédikátori hivatalt is letette.⁴³ Lehetséges, hogy fiának Siklóshoz közeli ekléziába bejuttatását az is vezérelte, hogy szükség esetén könnyen segítségül hívhatta volna. Karantsi János nevével az 1797-es egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyvében találkozunk utoljára, amidőn az emeritus seniornak kilenc forint segélyt nyújt a szuperintendencia.⁴⁴

A fentebbi történet nem egyedi eset volt a baranyai traktusban, a baranyai bajokról az egyházkerületnek is volt tudomása. 1791-ben Karantsi János szenior helyett egy „kívülről vitt” prédikátort szeretett volna a kerületi vezetés az esperesi tisztségre helyezni, a Bölcskéről Nagyharsányba választott Pólya János prédikátort.⁴⁵ A szuperintendencia azt remélte, hogy így rendet lehet tenni Baranyában: „abban a homályosocska, és szélen fekvő Tractusban, az igazgatás hibái által még inkább megszorodott rendtelenségek eligazítását méltán reménylhetni vala [mármint Pólya megválasztásával].”⁴⁶ Ez végül 1794-ben történt meg, az esperesi tisztségre végleg letevő Karantsi helyébe megválasztották Pólya Jánost, aki 1802-ig viselte ezt a hivatalt.⁴⁷ A békesség nem sokáig tartott ki Baranyában, a következő szuperintendens, az 1808-ban hivatalba lépő Tormási Jánosnak felszentelése utáni első útja Baranyába vezetett a két pártra szakadt traktusban helyreállítani a békességet.⁴⁸

Turony és Csarnóta esete nyomán a Buday levelében „már most lesben állónak” nevezett baranyai filiák sorra a függetlenedés útjára léptek az 1790-es években, ahogyan ezt a korábbi táblázatban láthattuk. A külsősomogyi traktusban a leányegyházak többsége már az 1780-as évek-

⁴³ RL A/1.a 5. kötet 793., 805.

⁴⁴ RL A/1.a 6. kötet 133.

⁴⁵ RL A/1.a 5. k. 353. Pólya János Bölcskéről Nagyharsányba ment prédikárnak, 628–635. a baranyai esperesség galibája: Karantsi János szenior erőtlensége miatt lemondana, de nem akarják helyébe megválasztani Pólya Jánost, végül egyelőre maradt Karantsi tisztsében.

⁴⁶ RL A/1.a 5. k. 628.

⁴⁷ RL A/1.a 5. k. 806–807. megválasztása 1794-ben, 6. k. 402. leteszi a seniori tisztségre 1802-ben.

⁴⁸ Szatmári Judit: Tormássy János dunamelléki református püspök beiktatása 1808-ban, *Acta Papensia* 5(2005/3–4), 289–302; baranyai bajok 293–294.

ben önállósodott.⁴⁹ Az 1790-es évek „anyásodási” folyamata háttérben törvényes alapként már nem a türelmi rendelet, hanem az 1791.26. törvény 2.§-a szolgált, mely engedélyezte új eklézsiák felállítását a vármegye vizsgálatával (település anyagi erejét vizsgálták). Ezért kérte az egyházkerület 1794-es baracscai gyűléséből, hogy a vármegyék addig ne küldjék ki deputátusait a filiákba a vizsgálatot elvégezni, míg azok egyházi felsőségüktől erre engedélyt nem nyertek.⁵⁰ A filialis eklézsiák először többnyire azt kérték, hogy tanítójuk bizonyos papi feladatokat elláthasson – Bibliaolvasás, prédikáció felolvasása stb., a sákramentumok kiszolgáltatásán kívül. Így egyezett meg Rónádfa és Hernádfa Mecske materrel: minden harmadik vasárnap az ottani lelkész náluk prédikál, sátoros ünnepek második napján az úri szent vacsorát kiszolgáltatja, keresztelésért, házasságkötésért, temetésért meghatározott összeget fizetnek. A filia viszont bevihet „egy becsületes, jámbor és istenfélő iskolamestert ... kinek kötelessége lészen a gyermekeket szorgalmasan tanítani, a néppel a templomban imádkozni és énekelni, vasárnaponként Bibliát olvasni, olyan időben amikor a materbe nem mehetnek, de prédikálni éppen nem szabad, hogy eképpen a gyermekek tanításától el ne vonattasson.”⁵¹ Adorjás megnyerte a „vizeknek és sáros utaknak nehéz voltok miatt”, hogy olyan iskolamestert tartson, aki a gyermekek tanítása mellett előttük imádkozzon, Bibliát olvasson, a lelkészi szolgálatot pedig továbbra is a sámódi mater prédikátora végzi el.⁵² Márfa szintén az árvizek, sarak és terhes utak miatt, valamint a mater Viszló három órányi távolságra léte miatt hasonló engedélyt nyert tanítója számára.⁵³ Az új eklézsiák alapítása egyúttal azzal járt, hogy az addigi materek kisebbedtek. Kevesebb a lélekszám a filia elválása után, csekélyebb a fizetés az addig sem magas salarium helyett, s ez ellen az anyaegyházak prédikátorai felemelték szavukat.

1794. augusztus 4-én a szavai gyűlésből a baranyai prédikátorok – Császár András viszlói, Zsoltzai András nagytótfalui, Kossa István gyűdi, Buday An-

⁴⁹ Az egyházkerületi protokollumban jól nyomon követhető az 1793–1794 években a filiák folyamodásai. RL A/1. a 5. kötet 700. sköv. Ugyanígy a felsőbaranyai protokollumban, A/4. 1. kötet 175–179.

⁵⁰ RL A/1. a 5. kötet 817–820.

⁵¹ Rónádfa és Hernádfa RL A/1.b Püspöki levéltár 1790–1849 R 11

⁵² Adorjás RL A/1.b Püspöki levéltár 1790–1849 R 12

⁵³ Márfa RL A/1.b Püspöki levéltár 1790–1849 R 13

tal dráwapalkonyai, Fazekas István szavai pap – a szuperintendenshez a következő tartalmú levelet írták:

1. szentséges vallásunknak s az egyház hivatalnak kisebbségére esik és az eklézsiák romlására lesz, amidőn a nyáját lelkipásztortól elveszik és olyan személyre bízzák, aki maga is vezér nélkül szűkölködven, a keze alatt valókat sem a tudományban, sem az erkölcsökben nem gyakorolhatja, maga is azoknak híján lévén.

2. a prédikátori hivatal megalacsonyítottatik, mikor az Ige prédikálását mesterre bízzák, mivel az Isten beszédének hirdetése a papi tisztre tartozik, s ezzel az engedéllyel ez most a kettő közt felosztatik.

3. a sákramentumok nagyon megbecstelenítettnek, „mint valamely megúnt portéka, áruba bocsáttatnak és a filialisták azt úgy fogják gondolni, mint valamely megavult, kelletlen, de drágán nyakokba kötött, s reájuk tukmált portékát [...] úgy és annyi árban kívánják megvenni, amint és amennyire nekik tetszik.

Mivel a prédikálást már megnyerték a mesternek, azt gondolják, hogy a sákramentumokkal élést is más eklézsiákba elszéledve ingyen megkaphatják.⁵⁴

Baranya vármegye engedékenységet a filiák dolgában – ahol egyébként sem sok protestáns vallású ült a vármegyei vezetőségében (a baranyai tractusokban gondot okozott elegendő tekintélyes világi urat találni egyházmegyei gondnoki, assessor-i tisztségekre, volt, amikor tolnait „kértek kölcsön”) – gyanakodva figyelte a traktus vezetése: „Felette gyanús, sőt példátlan, azért is gyanús dolog az mi előttünk, mikor valamely Vármegye in Ecclesiis inkább láttatik nekünk kedvezni, mint mi akarnánk. Mint most Tek. Baranya Vármegye, mely oly Filialisoknak engedí meg a Mater Ekkláktól való elválást, melyeket a mi Superintentionale Consistoriumunk tovább is együtt maradni jobbnak ítél és akar.”⁵⁵ Ezért kérték, ha már szükséges a mater és filia elválása, az „okos elválás legyen.” Tehát a mater és az abban lakó prédikátor felette ne károsíttasson meg és a filia

⁵⁴ A baranyai prédikátorok levele bemásolva az egyházkerületi protokollumba RL A/1.a 5. kötet 820–.

⁵⁵ RL A/1.a 5. kötet 868. A Numerum 5. Actorum V. Consistorii Halasini celebratur Strictureae fugitivae, in Maternizationem Ecclesiarum Filialium in Barovia. – A felső-baranyai tractus a helytartótanáctól kéri, hogy Baranya vármegye ne engedélyezze a filiák materre válását az egyházi hatóság tudta nélkül.

új prédikátora is nyerjen olyan fizetést, amellyel illendőképpen megállhat. Ennek ellene mondott az a tapasztalat, hogy a baranyai matereknek eddig is három-négy filialisaik voltak, mégis „felette rongyos templomaik, még nyomorultabb iskoláik, a bámulásig szegény prédikátorai és csaknem koldusi mesteri fizetések voltak.”⁵⁶ Baranya felső része, ahol a filiák többsége elhelyezkedett, annyira tömve volt apró helységekkel, hogy egyik falu a másiktól egy vagy két fertály órányira feküdt. Emiatt marhát sem tarthatván, egyedül földjük szükségéhez képest kevés szántásból, némely helyen szőlőcskéjükből tengették magukat az ottani hívek. Kereskedelem, nagyobb város, mesterember, nemes nem akadt közöttük, „a pénz közöttük felette szűk és ritka”. A papi fizetést naturaléban adták prédikátornak, aki azt háznépével felélte. S oly kevés volt ez a jövedelem a tisztességes táplálásra, ruházatra, hogy a prédikátorok szűkölködtek vagy inkább kolduskodtak.⁵⁷ Az ilyen egyházi szolgák egy személyben voltak prédikátorok, mesterek, harangozók, s még emellett is a szegénység miatt paraszti munkára kényszerítetvén napszámosok. Emiatt lehetetlen volt, hogy legfőbb hivatásuknak, a lelkipásztorságnak megfeleljenek. Ebből pedig az következett az egyházmegye véleménye szerint: „Mínthogy jól tanult és pallerozott erkölcsű ember az ilyen koldusi állapotra magát nem adja, szűkséggel olyanoknak marad az, akik alkalmatlanok arra, hogy a Hazának jó Polgárokat, az Ekklának jó Keresztényeket neveljenek, mellyel ama Suprema Lex, Salus Patriae et Ecclesiae kegyetlenül megsértetik.”⁵⁸

Sőt a „visszafiliosodás” is bekövetkezhetett, amiről Pólya János baranyai esperes írt 1795-ben. A vármegyénél azzal indokolta, hogy miért nem engedélyezi az egyházkerület a filiák elválását, mert azok néhány esztendő önállóság után, nehezebb idő jövén, nem bírják/akarják tovább tartani prédikátorukat, mint Kovácshida esete is mutatja: „némely filialis eklézsiák, kik a feljebb való esztendőkből prédikátort nyertének, ezen szűk idő-

⁵⁶ Ua.

⁵⁷ Ua. „a már szabadságot nyert Garéi Ekklának, és a több ehhez hasonló Filialisoknak Prédikatori, csupán csak Naturalekból kapván különben is igen igen nyomorult fizetéseket; azonkívül hogy annak nagy részét Házok-népével Consummalják, ha mi felyül maradna, azt vagy teljességgel nem, vagy legalább nem annyira distrahalhattván, amennyi magoknak és Házok népének, nem mondom tisztességes táplálására, de csak ruházattjára is meg kívánatlik, in propudium Religionis szűkölködnek, vagy inkább kolduskodnak”

⁵⁸ Ua.

ben nem fizethetvén prédikátorjokat, megunatkoztanak, és elbocsátván prédikátorjokat ismét filialistákká lettek. Ettől félt a Ven. Const. a baranyai filialistákat is.”⁵⁹

A szegénység a baranyai kis eklézsiák mellett a külsősomogyiakra éppúgy jellemző volt. Az aprócska Nyim református lakosai a berényi plébánosnak fizették a stólát, míg 1786-ban a ságvári eklézsiához filiáltattak és uralkodói engedéllyel 1791-ben felszabadultak a plébánosnak való fizetés alól. 1790-től már iskolamestert tartottak, de iskolájuk nem volt, könyörgésre egy fészerben gyűltek össze. Igaz, hogy oratóriumuk egyelőre még nem volt, ám 1792-ben harangot vettek, szegénységük miatt haranglábat már nem tudtak építeni hozzá. Harangszó nélkül azonban nem maradtak, amint a traktus protokolluma hírül adja: „Ezt a harangot egy református ember udvarában lévő s fenn álló vad körtvély fára tsinálták fel, melyet valamennyiszer meghúznak körtvély éréskor, körtvélyt ráz. Ezt a harangot tulajdon magok költségén vették.”⁶⁰ A kis lélekszámú és szegény filia nem gondolhatott az önállósodásra, megmaradt Ságvár leányegyházának. Báthori Gábor püspök 1816. évi vizitációjának idejére már sikerült iskolát, oratóriumot építeni a 124 lelket számláló filiának:

„Oratorium vagyon a Mester Házzal egy fedél alatt
Ságvárhoz offiáltattak 1786 a Consilium által.

Leg először Mestert kezdetek tartani 1790be

Egy kis harangot vettek 1792be melyre ez van metzve: Reformátusoké Magyar István Kováts József Molnár Mihály Anno Domini 1792. Gos Mich. Anton Littman In Ofen.

Először egy Fészerbe jártak, azután a Vármegye és Consilium által a közönséges fundusból oskola Ház Hely mutattatott ki, mellyen építették a mostani Mester és Oskola Hazat és az Oratoriumot sárból. Meg lehetős állapotban de igen szoross funduson vagyon.

A Materbeli Predikátor tsak halott temetni és betegekhez megy ki.

Semmi bizonyos fizetést nem ad a Materbeli Papnak, hanem szabad tetszése szerint naturalit, úgy mint két akó búza, két ’sák tsutás kukoritzta, egy néhány fej káposztát. Míg Mestert nem tartott, addig vólt valamitske fizetése a Materbeli papnak.”⁶¹

⁵⁹ RL A/1.a 5. kötet 856. Pólya János esperes levele Nagyharsány, 1795. aug. 20.

⁶⁰ RL A/6. külsősomogyi 3. protokollum 885–889.

⁶¹ RL A/1.b Püspöki levéltár, G osztály Báthori Gábor püspöki vizitációja G 55

A szegénység, csekély lélekszám ellenére az önállósodási folyamat azonban megállíthatatlanul haladt előre, 1848-ban a felsőbaranyai egyházmegye 63, a külsősomogyiban 29 anyaegyházat számlált. 1850 után a fejlődés más problémákat hozott elő ebben a régióban, az egykézés, az elvándorlás, urbanizáció végérvényesen megváltoztatta ezt a vidéket. Az egykori népes, ma már szóróvannya zsugorodott vagy elenyészett egyházközösségeknek, a templomépítő hívek buzgalmának állítanak emléket a Dél-Dunántúl festett templomai sorozat kötetei Zentai Tünde munkája nyomán.⁶²

BIBLIOGRÁFIA

- BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – Tóth Endre – VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1949.
- CSORBA Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*. Reformáció öröksége 2., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020.
- DIENES Dénes – UGRAI János: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület története 1–2*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.
- FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki református egyházkerület történetéhez 1–2*, Budapest, 1898.
- HERMANN István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században (1700–1777)*, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára – Veszprémi Főegyházmege, 2015.
- HERMANN István (szerk.): *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*, Veszprém, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2014.
- MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939.
- RAVASZ Boriska: *A Magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében*, Budapest, Sylvester, 1935.
- SZATMÁRI Judit: Tormássy János dunamelléki református püspök beiktatása 1808-ban, *Acta Papensia* 5(2005/3–4), 289–302.
- TORMÁSI János: *Adalékok a dunamelléki református püspökök életéhez*. Közli Mokos Gyula, Pápa, 1892, 63.

⁶² A Dél-Dunántúl festett templomai sorozat kötetei – Zentai Tünde: *Adorjás, Kóros, Patapoklos, Hidas, Szenna, Drávainányi, Kovácsbida, Rétfalu, Szigetvidéke, Drávaszög és Szlavónia, Dél-Dunántúl hímes templomai*. Pannónia Könyvek. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

TÓTH Tamás: *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patvich Gábor és Patavich Adám érsekek idején (1733–1784)*, Budapest-Kalocsa, METEM – Historia Ecclesiastica Alapítvány – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2014.
ZSILINSZKY Mihály: *A magyarbani protestáns egyház története*, Budapest, Atheneum, 1907.

ABSTRACT

Judit Szathmári: *The Effects of the 1781 Edict of Toleration
on the Creation and Development of Hungarian Reformed Congregations*

Based on diocesan archival sources, the author outlines the effect of the 1781 Patent of Toleration on the tiny villages of Somogy and Baranya counties. The Protestant bishop (superintendent) and dean (senior) protocols show that in the 1700s, the number of self-sustaining (mater) and filial churches was steadily decreasing. However, after 1781, the process reversed, and even after several decades of being without a preacher, the congregations were re-established. On the other hand, it is an inevitable loss that settlement names disappeared from the map of dioceses for good. Meanwhile, the number of Catholic parishes was increasing simultaneously with the rebuilding of the Catholic Church organization; by contrast, that of the Protestant parishes was decreasing. In the 1720s, the dean of Külsősomogy visited the sites in person, but from the following decades it was the delegates of the congregations who went to the dean's headquarters. The mutual questioning of the preacher and the parishioners and the record of on-site experience ceased, and only the controversial issues were brought before the dean. The ever-narrowing space changed at a dash; seemingly dead parishes were reborn within a decade. The communities who could not afford a preacher asked for a Levite (a lay minister), and as they were getting stronger and stronger, they wanted to become self-sustaining congregations.

Keywords: 1781 Edict of Toleration, Church Organization, Hungarian Reformed Church in the 18th Century, Hungarian Reformed Dioceses of Külsősomogy and Baranya